

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI DEVLETI'NDE ERMENI TERCÜMANLARIN ROLÜ: LUIGI DAMATO VAKASI

AUTHORS: Yahya Yesilyurt

PAGES: 261-282

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/617816>

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ TERCÜMANLARIN ROLÜ: LUIGI DAMATO VAKASI

Yahya YEŞİLYURT

Özet: Batılı Güçlerin artan ihtiyaçları ve politik çıkarları gereği Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları tarihin bazı dönemlerinde farklılık arz etmiştir. Değişen politikaları gereği Avrupalı güçler, Osmanlı Devleti'ne de bakış açılarını değiştirmişlerdir. Özellikle de Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası başta İngiltere olmak üzere bazı Avrupa devletlerini harekete geçirmiştir. Bu devletler, Osmanlı Devleti'nde emellerini ve politikalarını gerçekleştirme ve var olan çıkarlarını koruma adına Osmanlı'daki azınlıklarla ilgilenmişlerdir. Osmanlı Devleti de özellikle 1800'lü yıllardan itibaren Batılı Güçlerin, kendisine yönelik politikaları neticesinde bu devletlerin dillerini bilen insan gücüne ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyacı kapatmak için dil bilen Gayri Müslimler kullanıldığı gibi dil bilen elemanlar yetiştirmeye de yönelmiştir. Özellikle de Osmanlı Devleti ile yabancı ülkeler arasındaki ilişkilerin gerçekleştirilmesinde bu tercümanların görevleri yadsınamayacak kadar önemlidir. Tercümanlar, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine yönelik Batılı Devletlerin politikaları ve kendi emelleri uğruna bulundukları konumu kullandıkları görülmüştür. Bu çalışmayla Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesinin nasıl uluslararası boyut kazandığı görülecektir. Osmanlı Devleti'nin diploması mücadelesi ve duruma yabancı bir devletin nasıl müdahil olduğu ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nde çalışan bir tercümanın siyasal ve sosyal etkinliğine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni meselesi, İngiltere, Luigi Damato, Osmanlı Devleti, tercüman, Van.

The Role of Armenian Dragomans in the Ottoman Empire: Luigi Damato's Case

Abstract: Due to the growing needs and political interests, policies of western powers toward the Ottoman Empire differed in some periods of history. As a result of changing policies, the European Powers modified also their perspectives on the Ottoman Empire. Especially Russian policy on warm water ports, mobilized some European States including Britain. These states grew an interest in the minorities of the Ottoman Empire to realize their ambitions and policies. Especially from the 1800s the Ottoman Empire felt the need of some people who knew the languages of these states against the policy of the Western Powers. To satisfy the need for the people, non-Muslims were recruited and training of multilingual staff was provided. In particular, the relations between the Ottoman Empire and foreign countries, the roles of dragomans were undeniably very important. The Dragomans were using their positions for the benefit of Western States politics. This study reveals how the internal problem related to dragoman's role in the Ottoman Empire gained an international dimension. The present study suggests also the diplomatic struggle of the Ottoman Empire and how a foreign state intervened in the problem. A Dragoman working in the Ottoman Empire was discussed from political and social perspective.

Key words: Armenian question, Great Britain, Luigi Damato, The Ottoman Empire, dragoman, Van.

Giriş

Avrupalı Devletler, 1815 yılında Viyana Kongresi'nde Avrupa'nın durumu için toplandıklarında Osmanlı Devleti'yle de yakından alakadar olmuşlardı. Bu kongrede doğrudan Osmanlı Devleti'yle ilgili bir karar alınmamış, ancak Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren konular için “Şark Meselesi” tabiri ilk defa ortaya çıkmıştır (Kara, 1999, ss. 203-204). Bu tarihten sonra Batılı devletler, Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerine hep “Şark Meselesi” politikası çerçevesinde bakmaya başlamışlardı (Adamof, 2001, ss. 39-46; Halaçoğlu, 2007, ss. 20-21). Bunun etkisiyle Rusya'nın sıcak denizlere inme isteği, İngiltere'nin ise Rusya'nın bu politik manevrası karşısında ticaret yollarında Osmanlı Devleti'ne karşı politikası, değişiklik göstermeye başlamıştır. Rusya'nın Balkan toplulukları üzerindeki etkili politikası nedeniyle İngiltere, Fransa ve daha sonra Amerika gibi devletler de Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman olmayan topluluklarla ilgilenmeye başlamıştır (Altıntaş, 2005, s. 26). Özellikle de 1876-77 Osmanlı-Rus Harbi esnasında ve sonrasında yapılan 1878 Berlin Kongresi'nde¹ ve Ayastefanos Antlaşması'nda Ermeniler, Rusya ve İngiltere tarafından politikaları gereği kullanılmışlardır (Halaçoğlu, 2007, ss. 24-25; Altıntaş, 2005, ss. 150-183). Bu konuda Bayram Kodaman, “Şark Meselesi'ndeki Rus-İngiliz rekabeti yüzünden her iki tarafça tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarılmıştır” diye belirtmektedir (Kodaman, 1985, s. 569).

Osmanlı Devleti, hem bu politikaları yakından takip etmek hem de diğer devletlerle olan ilişkilerini yürütmek amacıyla yabancı dil bilen elemanlara ihtiyaç duymuştur. Yabancı elçilikler açtığı gibi dil bilen memurlar da istihdam etmeye başlamıştır. Artan ihtiyaca binaen tercümanlar da Osmanlı Devleti siyasal hayatına girmişler ve özellikle de XVIII-XIX. yüzyıllarda etkili olmuşlardır. Bu çalışmanın da ana temasını, Luigi Damato vakasından yola çıkılarak Osmanlı Devleti'nde tercümanların rolü oluşturmaktadır.

Luigi Damato, aslen Maltalı'dır. Babasının mesleğinden dolayı İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Galata civarında büyümüştür. Daha sonra İstanbul'da bulunan Tıp Okulu'ndan mezun olmuş ve eczacı olarak 1886 yılında Van Belediyesi'ne atanmıştır. Burada görevliyken ayrılıkçı Ermeni grupların arzusu istikametinde hareket etmiştir. Van Valisi Hamid Paşa'nın zehirlenmesi olayına adı karışmış ve yapılan araştırma sonucunda tutuklanmıştır. Van'da bulunan İngiltere Konsolosluğu'nda çalışmakta olan bir Ermeni tercüman vasıtasıyla Luigi'nin tutuklanması meselesi, uluslararası boyut kazanmıştır. 1800'lü yıllardan itibaren örgütlenmeye başlayan ayrılıkçı Ermenilerin Van'da

¹ Geniş bilgi için bk. (Erim, 1953, ss. 403-424).

kıpırdanmaları başlamış ve doğal olarak bölgede çıkarı olan yabancı devletlerin de dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Tutuklandığı anda verdiği ifadede Osmanlı tebaası olduğunu söyleyen Luigi, tercüman Nişan Efendi'nin olaya müdahil olmasıyla, aynı zamanda İngiltere tebaası olduğunu da söylemiştir. Dolayısıyla ilk başlarda Osmanlı Devleti'nin iç meselesi gibi görünen olay, tercümanın devreye girmesiyle sonradan devletlerarası bir diplomasi krizi hâline dönüşmüştür. Osmanlı Devleti ise Luigi Vakası'nda herhangi bir krize meydan vermemek için azami ölçüde gayret sarf etmiştir. Osmanlı yetkililerinin yaptığı araştırma neticesinde bir yanlışlık yapıldığı ortaya çıkarılmış ve Luigi'nin İngiltere vatandaşı olduğu Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Bu esnada Luigi Damato'nun yargılanması için yine tercümana ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaç ise İngiltere'nin Van Konsolosluğu tarafından karşılanmıştır. Ancak Ermeni olan tercüman Nişan Efendi'nin (dragoman) olaya karışmasıyla, olayın seyri değişmiştir. Osmanlı ve İngiliz arşivinde bulunan belgelere göre olay, hassas bir noktaya çekilmiş ve Osmanlı-İngiliz diplomasi krizi hâline getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Elçilik Tercümanları

Tercüman kelimesi köken itibarıyla Arami olup, tercüme eden kimse anlamına gelmektedir². Çok eski dönemlerden itibaren devletlerarası ilişkileri düzenlemek amacıyla tercümanlar kullanılmıştır (Bosworth, 2000, s. 237). Devletlerin ticari, sosyal ve kültürel ilişkilerini düzene koymak için yöneticiler yanlarında mutlaka bir tercüman bulundurmışlardır. Bunun dışında tercümanlar çeşitli mahkemelerde de görev almışlardır (Orhonlu, 1979, s. 176). Yerli ve yabancı kişiler arasında meydana gelen davalarda tercüme yaparak, bu yaptıkları tercümeleri ilgili kişilere sevk etmişlerdir (Orhonlu, 1979, ss. 175-176).

Osmanlı Devleti'nin idaresi döneminde tercümanlar büyük önem taşımışlardır. Ancak ilk dönemlerde tercümanlığın, bir kurum olarak varlığı hakkında bilgiler net değildir. Nitekim Orhonlu'ya göre, "Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan münasebetlerinde yabancı dil bilen memurların kullanıldığı muhakkaktır" görüşünden yola çıkılarak bir yargıya ulaşılabilmektedir (Orhonlu, 1979). Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde tercümanlık müessesesinin XIV. yüzyılda başlatılması doğaldır. Ayrıca tercümanlığın kurum olarak temelini Fatih Sultan Mehmet döneminde atıldığı kesin olarak bilinmektedir (Bosworth, 2000, s. 237). Osmanlı Devleti'nde tercümanlık XVIII. yüzyıla kadar ihtiyaca binaen varlığını sürdürmüştür. Örneğin Karamanoğulları ve Akkoyunlarla ilişkiyi kendi çıkarları açısından lehinde bulan Venedikliler, bu beyliklere elçiler göndermişlerdir (Polatçı, 2009, s. 30). İstanbul'un fethinin hemen akabinde ise

² Tercüme ve tercüman kelimesinin dil bilimi açısından tarihî kökeni için bk. (Lewis, 2004, ss. 19-20).

Venedik tarafından İstanbul'a 1454 yılında Balyos³ adı altında bir elçi görevlendirilmiştir. Bu elçilerin iletişimini de tercümanlar sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk tercümanın ise 1479'da Venedik ile yapılan antlaşmayı, Venedik'e götüren ve hakkında başka bir şey bilinmeyen Lütfi Bey olduğu belirtilmektedir (Orhonlu, 1979, s. 176).

Osmanlı Devleti'nde tercümanlık, ilerleyen yıllarda artan ihtiyaca binaen gelişme göstermiştir. Venedik'ten sonra 1475'te Lehistan, 1497'de Rusya, 1525'te Fransa, 1528'de Avusturya, 1538'de İngiltere ve 1612'de Hollanda gibi devletler, Osmanlı Devleti ile artan siyasi ve ticari ilişkileri neticesinde Osmanlı Devleti'nde elçiler bulundurma ihtiyacı duymuşlardır (Polatçı, 2009, s. 31). Dolayısıyla İstanbul'da balyosluk veya elçiliklerin kurulmasıyla tercümanlık müessesesinin de kurulduğu ve tercümanların Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatına girdikleri bilinmektedir (Bosworth, 2000, s. 238; Berkes, 2003, s. 148; Köse, 2011, s. 1067). Örneğin ilk olarak Osmanlı Devleti'nde 1572'de Fransız elçisi, Nikola adında birini tercüman olarak kullanmıştır. Daha sonra 1584'te İngiliz elçisi Burton'un Mustafa Çavuş isminde bir kişiyi tercüman olarak kullandığı bilinmektedir (Orhonlu, 1979, s. 180). Yabancı elçilikler, ilerleyen yıllarda, hem resmî hem de özel işlerini yürütmek amacıyla Osmanlı Devleti'nde bulunan bazı aileleri bu iş için kullanmışlardır (Lewis, 2004, s. 26). Özellikle de Galata ve Pera civarında bulunan aileler, elçilik ve konsoloslukların tercüme işlerini yürütmüşlerdir (Bosworth, 2000, s. 237; Groot, 2000, s. 237; Rothman, 2009, s. 777). Tercümanlar da doğal olarak Türk idarecileriyle yapılan görüşmelerde kullanılmıştır. Elçiliğin üzerine düşen vazifelerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için önemli görevler üstlenmişlerdir (Köse, 2011, s. 1068)⁴.

Bu gelişmeyle beraber Osmanlı Devleti'ndeki tercümanlar Hariciye Nezareti gibi kurumlar için vazgeçilmez hâle gelmiştir. Batı dünyasında meydana gelen değişimle birlikte Osmanlı Devleti'nde de tercümanlık müessesesi bir o kadar önem kazanmaya başlamıştır (Findley, 1989, s. 45)⁵. Bu önem 1821'de Osmanlı Devleti'nde Tercüme Odası'nın kuruluşuna kadar giden bir süreci de başlatmıştır (Berkes, 2003, s. 199; İnalçık, 2005, ss. 207-208)⁶. Daha sonraları ise Divan-ı Hümayun Tercümanlığı, Eyalet Tercümanlığı, Askerî ve Eğitim

³ Detaylı bilgi için bk. (Şakiroğlu, 1992, ss. 43-47; Rothman, 2009, s. 775).

⁴ İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Peter Wyche, 1636 tarihli raporunda, "...daha güçlü emirler çıkardım. Bu emirleri tercümanım aracılığıyla kendilerine gönderdim. Kadı direnmeye cesaret edemedi. Daha sonra da konsolos (İzmir) yolumdan çekildi..." diyerek tercümanların işlevselliği hakkında üst yönetimine bilgi vermiştir. Geniş bilgi için bk. (Goffman, 2001, s. 38).

⁵ Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin tarihî gelişimi için bk. (Göçek, 1996).

⁶ Tercüme Odası'na tarihî gelişimi için bk. (Findley, 1980, ss. 132-135; Kenan, 2010, s. 156; Weiker, 1968, s. 460).

Kurumları Tercümanlığı ve son olarak da Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanlığı gibi kısımlara ayrıldığı bilinmektedir (Orhonlu, 1979, s. 176). Konumuz itibarıyla elçilik ve konsolosluk tercümanları önem arz etmektedir. Zira Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerin ilişkilerinin düzenlenmesi ve yürütülmesinde elçiler ve konsoloslar büyük önem taşımışlardır. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bu önem daha da artmıştır. Bu önemle birlikte Osmanlı Türkçesini bilmeyen elçi ve konsoloslar, bulundukları yerlerde Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini yürütebilmek adına tercümanlar kullanmak zorunda kalmışlardır.

Elçiliklerde memurlar, tercümanlar, yeniçeriler, bir çavuş ve efendiden oluşan idari kadro bulunmaktaydı. Bunların çalışma koşulları ve şartları belli bir kural çerçevesinde düzenlenmiştir (Polatçı, 2009, ss. 62-66). Kuralların dışına çıkan tercümanlar; örneğin elçilik ve konsolosluklarda devlet işleri dışında, çalıştıkları devletle çıkar ilişkisi kurarlarsa görevlerinden alınırlardı veya bir şekilde görevlerine son verilirdi (Quataert, 2005, ss. 62-63)⁷. Nitekim XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren elçiliklerdeki tercümanlar tarafından, bu kuralların ihlal edildiği gözlemlenmiştir. Artan ihtiyaca binaen konsolosluklar da açılmış ve bunların da kendi bünyesinde tercüman çalıştırdıkları görülmüştür. Konsolosluklara verilen izin doğrultusunda iki tercüman bulundurabilmişlerdir. Bu tercümanların da Osmanlı vatandaşı olması ve bazı ayrıcalıklara sahip olması onları ayrıcalıklı konuma getirmişti. Devletin işleyişiyle alakalı olarak, tercümanlık belli kurallar çerçevesinde belirlenmiştir (Bosworth, 2000, s. 238; Polatçı, 2009, s. 34).

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Fransa, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Hollanda, Dubrovnik ve iki Sicilya devletinin Osmanlı Devleti'nde konsoloslukları bulunmaktaydı. Bu elçilik ve konsolosluklarda çalışan tercüman sayısı 194'e ulaşmıştı. Konsolosluklarda çalışan tercümanların yapacakları işler de 1854 yılında belli bir düzene konulmuştu. Elçiliklerde en fazla dört, konsolosluklarda ise bir tercüman istihdam edilmeye başlanılmıştı. Önceleri Osmanlı Devleti tarafından atanan tercümanlar, bu dönemden itibaren bizzat ilgili devlet tarafından atanmaya başlanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak tercümanlar, Osmanlı siyasal hayatında önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. İlk başlarda elçilerin yanında görülen Türk tercümanların yerini zamanla Hristiyan Osmanlı vatandaşları almaya başlamıştır (Orhonlu, 1979, ss. 180-181). Bunlar arasında da Rum tercümanlar önemli rol oynamışlardır⁸. Daha

⁷ Örneğin 1716'da Fransız Baştercüman Benjamin Brüe, Almanların lehine bilgi sızdırdığı gerekçesiyle boğdurulmuştur. Detay için bk. (Polatçı, 2009, ss. 85-87). Ayrıca 1821 yılında Osmanlı Devleti'ne isyan eden Yunan asillerle birlikte hareket ettiği için tercüman Stavrakı Aristarçi idam edilmişti. Bk. (Lewis, 2004, s. 28).

⁸ 1821 yılında oluşturulan Tercüme Odası'na baş tercüman olarak atanan Yahya Efendi, aslen Rum idi. Detay için bk. (Berkes, 2003, s. 199).

sonra da Ermeni vatandaşlar tercümanlıkta söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu bağlamda 1881 Osmanlı Devlet Yıllığı'nda Nafia Dairesi Tercüme Kalemî Müdürü Kigork Efendi, 1885 yılındaki yıllığa göre Hariciye Nezareti Tercümanı Mikail Efendi gibi daha birçok isim sayılabilir (Sarınay, 2006, ss. 14-17).

Luigi Damato Vakası ve Ermeni Tercüman Nişan Efendi'nin Rolü

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin, millet-i sadıka oldukları bilinen bir gerçektir. Hatta Osmanlı Devleti'nde üst mevkilere kadar gelebildikleri için de zamanla yabancı devletlerin ilgisini çekmeye başlamışlardır. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dış işlerinde çalışan birçok Ermeni memur ve tercümanın bulunduğu bilinmektedir (Şahin, 2008, ss. 70-73). Özellikle de Osmanlı Devleti'ne ait topraklar üzerinde emperyalist emeller besleyen devletler, Osmanlı'daki bu Ermeni memur ve tercümanlara daha da ilgi duymaya başlamıştır. Bu ilginin nedeni, sadece Osmanlı idaresini uğraştırmak, çıkarları olan coğrafyalardan uzak tutmak ve bu amaçla ilgilendikleri Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını sağlamlaştırmaktır. Bu gaye uğruna Osmanlı toplumundaki gayrimüslim topluluklara ayrılıkçı fikirler aşılarmaya çalışılmıştır (Hasanaliyev, 2001, ss. 8-17). Bunu çeşitli propaganda araçlarıyla dolaylı yollardan yaptıkları gibi kendi ülkelerinde, bazı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına kucak açarak doğrudan da gerçekleştiriyorlardı (Tosun, 2004, ss. 146-153). Nitekim günümüz anlayışıyla bu ilişkilerin en zirve noktasını, 1915 yılında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde zorunlu göçe tabi tutulması oluşturmuştu (Çelik, 2008, ss. 143-163)⁹.

Osmanlı-Ermeni ilişkileri 19. yüzyılın başlarında yavaş yavaş kötüye gitmeye başlamıştı. 1890'dan önceki yıllarda Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde, toplu hâlde meydana gelen Ermeni olaylarından önce¹⁰, münferit kıpırdanmalar olmuştur¹¹. Luigi Damato olayı da tam bu esnada meydana gelmiştir.

⁹ 1915 tehciri hakkında geniş bilgi için bk. (Çiçek, 2012).

¹⁰ 1890 yılında Erzurum'da Hınçak ve Taşnak üyeleri tarafından çıkarılan isyan, bu isyanın akabinde Kumkapı gösterileri, 1892 Merzifon, Yozgat ve Kayseri olayları, 1894 Sason olayları, 1895 Bâbîâli baskını, 1895 Zeytun isyanı, 1896 Van isyanı, 1896 Osmanlı Bankası baskını, 1905 yılında II. Abdülhamit'e suikast girişimi, 1905 Adana olayları gösterilebilir (Tosun, 2004, ss. 159-163). Ayrıca Erzurum olayları için bk. (Demirel, 1990, ss. 21-58).

¹¹ Luigi Damato Vakası'ndan sonra 1890 ve sonrasında Van'da meydana gelen Ermeni olaylarıyla ilgili geniş bilgi için bk. (Akçora, 1994).

İngiliz Konsolos Vekili John Frederick Russell¹², durumu İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne yazarak Van'da meydana gelen olayları ve tutuklandıklarını bildirmiştir (FO., 195/1917, s. 383). 3 Ocak 1888 tarihli yazısında 27 Aralık 1887'de Van'da meydana gelen olaylardan bahsetmiş ve kendisinin bu olaylar karşısında neler yaptığını bildirmiştir. Yazılanlara göre Van'daki bazı Ermeniler, Osmanlı idaresine karşı bazı olaylar çıkarmışlardır. Başta Karakin Asadoryan olmak üzere birtakım Ermeniler tutuklanmıştır. Konsolos Vekili Russell, bu bilgileri tercümanı vasıtasıyla öğrendiğini ve büyükelçiliğe ilettiğini belirtmiştir (FO., 195/1917, s. 383). Hamid Paşa'nın yerine atanan Van Valisi Halil Paşa¹³ ise İstanbul'a göndermiş olduğu telgrafında Van'da bazı Katolik Ermenilerin ihtilal fikrine sahip olduklarını ve ileride devletin başına iş açacaklarını bildirmiştir (BOA.Y.PRK.UM., 11/19). Van Konsolos Vekili Russell, 3 Ocak 1888'de İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta, Van'daki Ermenilerin hepsinin silahlandırılması durumunda birbirleriyle çatışacaklarını da ifade etmiştir (FO., 195/1917, s. 384). Buradan açıkça görülüyor ki Van Konsolos Vekili Russell, her Ermeni vatandaşının Osmanlı Devleti aleyhine kullanamayacağını ifade etmektedir.

Bazı ihtilalcı Ermenilerin, Osmanlı Devleti aleyhine, Van'da yaşayan diğer Ermenileri de kışkırtmaya çalıştıkları yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur. Bizzat Van Valisi Halil Paşa'nın araştırmalarıyla bunlar tespit edilmiş ve bazı Ermeniler tutuklanmıştır. Hatta 1887 yılında Van Valisi Hamid Paşa'nın ölmesi üzerine tahkikat yapılmış ve o dönemde Van Belediyesi Eczacısı olan Luigi Damato tutuklanmıştır. Tutuklanmasının sebebi ise eski vali Hamid Paşa'nın aleyhinde çalışmalar yapan Kacım Artin isimindeki bir Ermeni ileri geleniyle iyi ilişkileri olması ve Hamid Paşa'nın zehirlenmesinde önemli rol oynamasıdır¹⁴. Kacım Artin Efendi'nin, Van'daki bazı Ermenileri, Osmanlı idaresi aleyhine örgütlemeye çalışmış, ihtilalcı fikirleri olan ve Luigi Damato'nun İstanbul'dan Van'a gelişinde ona destek çıkmış bir kişi olduğu öğrenilmiştir. Bu durum üzerine Hamid Paşa'nın ölümü şüpheli bulunmuş ve Eczacı Damato tutuklanmıştır. Yapılan araştırmalarda Hamid Paşa'nın kalp

¹² John Frederick Russell, daha önce Musul'da İngiltere Konsolos vekili olarak görev yapmaktaydı. 14 Şubat 1887'de Van'a atanmıştır (*The London Gazette*, 8 March 1887, s. 1229).

¹³ Halil Paşa, Rumeli Beylerbeyi unvanıyla Van Vilayeti'ne atanmıştır. Detay için bk. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)*, *İradeler Dâhiliye (İ.DH.)*, Dosya No: 1019/Gömlek No: 80433).

¹⁴ Hamid Paşa, 16 Aralık 1886'da Van Vilayeti hakkında bir layiha kaleme almış ve buradaki bazı Ermenilerin zararlı faaliyetlerine dikkat çekmiştir. Bunlara karşı kanunların verdiği ölçüde tedbir alındığını ve böylesi zararlı hareketlere izin verilmeyeceği yönünde bilgi vermiştir. Layiha için bk. (*BOA.*, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, Dosya No: 8/Gömlek No: 21); ayrıca (*BOA.*, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, Dosya No: 1388/Gömlek No: 44).

rahatsızlığı bulunduğu ve almış olduğu ilaçlar içerisinde bir tanesinin miktarının fazla çıktığı tespit edilmiştir. Yapılan araştırma sonucu belediye eczanesinde ilacın eksik olduğu görülmüş ve Luigi Damato, Hamid Paşa'nın ölümünden sorumlu tutulmuştur (BOA.Y.PRK.UM., 11/19).

Bu tahkikatı belediye doktoru Arestidi Efendi¹⁵, Van Askerî Hastanesi baştabibi Necip İhsan, Van Belediyesi eski doktoru Hasan Efendi ve Askerî Hastane doktorlarından Nikolaki Efendi yapmıştır. Hamid Paşa'nın kalp rahatsızlığı nedeniyle Kaloral İderat, Biromor Depo ve Dasbumor Dijital, Balık Yağı ve Sülfat gibi ilaçlar kullandığı tespit edilmiştir. Ancak Kaloral İderat'ın Hamid Paşa'nın kanında fazla miktarda çıkması üzerine belediye eczanesinde bulunan bu ilaçlar araştırmaya dâhil edilmiştir. Arestidi Efendi'nin, eczanenin deposunda Kaloral ilacının 50 gram eksik olduğunu tespit etmesiyle, Luigi Damato şüpheli olarak tutuklanmıştır (BOA.Y.PRK.UM., 11/19).

Hamid Paşa'dan sonra Van'a vali olarak atanan Halil Paşa, Luigi Damato'nun ihtilalcı Ermenilerle¹⁶ olan ilişkisini tespit etmiştir. Zaten Van Konsolos Vekilinin ve tercümanın devreye girmesi bu ilişkiyi de gözler önüne sermektedir. Konsolos Vekili Russell, 20 Aralık 1887'de, Van Valisi Halil Paşa'ya tercümanı Nişan Efendi'yi göndererek tutuklu Ermenilerin durumunu öğrenmeye çalışmıştır. Ancak Nişan Efendi döndüğünde, Vali'nin kendisine hakaret ettiğini ve sorduğu sorulara da cevap vermediğini söyleyerek konsolos vekilini yönlendirmiştir. Konsolos vekili de hem kendi maiyetinde çalışan bir memurun hakkını aramak hem de Ermeniler üzerinde etki oluşturmak adına bu durumu Vali Halil Paşa'ya yazarak sormuştur. Ayrıca yazısında bu tutuklu Ermenilere işkence yapıldığı iddiasını da ortaya atmıştır (FO., 195/1917, s. 385).

Halil Paşa, iki gün sonra verdiği yazılı cevapta, bilgi almak için gönderilen tercümanın davranışının, devlet adap ve erkânına yakışır olmadığı gibi devletler arasındaki anlaşmalar gereği yapılmış olan protokollere de aykırı bir hareket olduğunu nazik bir dille ifade etmiştir. Ayrıca böyle bir bilginin alınması için İngiltere'yi ilgilendiren bir durum olmadığını ve tutuklanan kişilerin Osmanlı vatandaşı olduğunu belirtmiştir. Halil Paşa aynı yazısında, İngiliz Konsoloslugu tarafından ileri sürülen hususların, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale olarak algılanacağı konusunu da vurgulamıştır (FO., 195/1917, s. 386). Dolayısıyla İngiltere'yi ilgilendiren bir konu olmadığı için Osmanlı Valisi'nin de bununla ilgili konsolos vekiline ve tercümanına bir cevap veremeyeceğini

¹⁵ Arestidi Efendi hakkında bk. (BOA, İ.DH., 1083/84954).

¹⁶ Ayrılkıçı fikirlere sahip Ermeniler, Hınçak komitesi adında ilk olarak 1887 yılında örgütlenmişlerdi. Bu örgütlenmelerin nasıl yapıldığı, Hınçak komitesinin kuruluşu ve bağımsız bir Ermenistan için ihtilalin nasıl yapılacağı hakkında Ermeniler tarafından yapılmış nizamnameler için bk. (Hüseyin Nazım Paşa, 1998, ss. 2-13).

belirtmiştir. Ayrıca bu olayı konsolosluk tercümanının Ermeni olması nedeniyle kendi vazifesinin dışında bir görev olarak gördüğünü de söylemiştir (FO., 195/1917, s. 386). Halil Paşa, tercümana uygun bir dille, bilgi veremeyeceğini belirtmiş ve kötü davranmadığını da izah etmiştir (FO., 195/1917, s. 386). Görüldüğü üzere tercüman Nişan Efendi, Ermeni olması ve Ermeniler hakkında bilgi alamaması nedeniyle durumu yanlış bir şekilde Konsolos Vekili'ne sunmuştur. Tercüman Nişan Efendi, konumunu kullanarak Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunan Ermenileri korumaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için de diplomasiyi bir kenara bırakarak farklı bir yöntem izlemiştir.

Konsolos Vekili Russell'in Van Valisi Halil Paşa'ya yazdığı 23 Aralık'taki yazıda, durumu şifahen öğrenmek istediğini ve bu nedenle tercümanını gönderdiğini yazmıştır. Ayrıca böylesi bir durumda devlet işlerinin nasıl yürüdüğünden ziyade insanlık namına hareket ederek kendisine bir bilgi verileceğini umduğunu belirtmiştir. Ancak Vali Paşa'nın aksi davranmasına şaşırdığını ve Nişan Efendi'ye de güvendiğini söylemiştir. Yine kendisinin böyle davranmasına gelince, görevinin Van'da meydana gelen bu tutuklanmaların sebebini ve yetkililerden alacağı bilgileri doğru bir şekilde İngiltere Büyükelçiliği'ne bildirmekten ibaret olduğunu söylemiştir (FO., 195/1917, s. 387). Hemen ertesi gün Halil Paşa'dan gelen yazıda tutuklu Ermenilere herhangi bir işkence yapılmadığı ve tercüman Nişan Efendi'ye de nezaketle muamele edildiği belirtilmiştir (FO., 195/1917, s. 388).

Bu noktadan itibaren iletişimin seyri değişmeye başlamıştır. Çünkü Van'daki ihtilalcı Ermenilerle¹⁷ birlikte hareket eden Nişan Efendi ve Konsolos Vekili Russell'in, Halil Paşa'nın 24 Aralık 1887'de yazdığı cevap yazısından memnun olmadıkları görülmüştür. Zira 29 Aralık 1887'de Konsolos Vekili Russell'in, Van Valisi Halil Paşa'ya hitaben yazdığı yazıda kendisinin verdiği bilgiye inanmadığını ve tercümanı Nişan Efendi'ye de kötü davrandığını düşündüğünü üzülerek belirtmiştir (FO., 195/1917, s. 389). Görülen o ki İngiltere Konsolos Vekili, tercümanına aşırı bir güvenle bağlıdır ve Osmanlı Devleti'nin atamış olduğu idarecinin yazdığı yazıya güvenmemektedir. Bu güvensizliğini de açık bir dille ifade etmektedir. Doğal olarak konsolos vekilinin bundan sonra, duruma İngiltere'yi de müdahil etmek için çaba sarf edeceği aşikârdır. Russell, Van Valisi'yle yaşadığı olayı üst makamlarına iletmiş ve diplomatik açıdan bir kriz meydana gelmiştir. Bu krizi ise tutuklu bulunan Belediye Eczacısı Luigi Damato üzerinden yürütmeye çalışmışlardır.

25 Ocak 1888'de Konsolos Vekili Russell, İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne şifreli bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta, Osmanlı

¹⁷ Van'daki Ermeni İhtilal Komitesi hakkında bk. (Hüseyin Nazım Paşa, 1998, ss. 270-275).

vatandaşlarına verilen mürur tezkeresiyle Van'a gelen Luigi'ye, İstanbul Büyükelçiliği tarafından vaftiz sertifikası da verildiğini belirtmiştir. Bu yüzden ilgili kişinin İngiliz olarak addedilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Yaklaşık 10 gündür hapishanede yattığı ve kurtarılmazsa öleceği vurgulanmıştır (FO., 195/1917, ss. 397-398). İstanbul'da İngiliz Elçiliğine gönderilen yazılarda Ermeni olaylarından bahsedilmemesi ve Luigi'nin İngiliz vatandaşı olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Bu kişinin hem Osmanlı hem de İngiltere vatandaşı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kendisinin Van'ın eski valisini zehirleme iddiasıyla tutuklandığı da vurgulanmıştır (FO., 195/1917, s. 402). Van Valisi Halil Paşa'nın, Luigi'nin kefaletle bile serbest bırakılmayacağını, söylediğini de iletilmiştir. Doğal olarak bu iletişimlerde tercüman büyük rol oynamaktadır. Çünkü Russell'in, elçiliğe gönderdiği bir sonraki telgrafta "...tercümanımın belirttiği üzere..." ifadesi çok dikkat çekicidir¹⁸.

Russell, İstanbul Elçisi William White'a¹⁹ gönderdiği, 12 Ocak 1888 tarihli telgrafında, Van Valisi'nin bazı Ermenileri tutuklayarak hapse gönderdiğini anlatmıştır. Ayrıca burada yaşayan her bir Ermeni'nin şiddete maruz kaldığını da belirtmiştir. Tutuklanan kişilerin herhangi bir delil olmadan tutuklandığından ve bu kişilerin evlerinde yapılan aramalarda herhangi bir yasak evrak yahut kitap ele geçirilmediğinden bahsetmiştir (FO., 195/1917, ss. 404-405). Oysa ki Osmanlı belgelerinde, bazı ihtilalcı Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda Osmanlı aleyhine birtakım dokümanlar ele geçirildiği ifade edilmiştir. Buna istinaden bu Ermeniler de tutuklanmıştır (BOA.DH.MKT., 1473/3; 1470/87). Konsolos Vekilinin gönderdiği bu yazıda, nasıl politize olduğu ve Ermenilere ilgisinin ne boyutta olduğu apaçık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kendisinin bu işlerle meşgul olması haricinde İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ni de etkilemesi, olayı devletlerarası sorun hâline getirmiştir. Ermenilerin Türklerden ayrılmak istediğini ve bunlardan bazılarının da İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyduklarını söylemiştir (FO., 195/1917, ss. 405-406).

Konsolos Vekili Russell ve tercümanı Nişan Efendi'nin asıl maksatlarının Van'da yaşayan ve Osmanlı Devleti aleyhine hareket eden bazı Ermenilerin çıkarlarını korumak olduğu görülmektedir. Nitekim Luigi Damato'yu da bu bağlamda düşünerek ele almışlardır. Russell durumu İstanbul'a iletirken, elçilikten de Osmanlı idaresine Luigi ile ilgili baskıda bulunulmasını talep etmiştir. En azından Luigi'nin uyuşu meselesi halledilinceye kadar kefaletle serbest bırakılması için girişimlerde bulunmuştur (FO., 195/1917, s. 407). Ayrıca Vali Halil Paşa'ya, tercümanı hakkında yazdığı yazıların aynısını İngiliz Elçiliğine de göndermiştir. Elçilik olayı İngiltere nezdinden Osmanlı Devleti üst yönetimine taşınmış ve protesto etmiştir. Durum İstanbul'da ele alınmış ve

¹⁸ "...My Dragoman explained the contents to Vali...", bk. (FO., 195/1917, s. 403).

¹⁹ White, 1885 yılında İstanbul'a atanmıştır. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. (Smith, 1957).

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı tebaayla ilgilenen Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemine iletilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Tabiiyet Kaleminden Luigi Damato hakkında hem nüfus idaresine hem de Ermeni Katolik Kilisesi'ne sordurulmuştur. Özellikle de İngiltere, kendi vatandaşı olduğunu vurgulamış ve durumun açıklığa kavuşturulması için derhal kendilerine bilgi verilmesini istemiştir (BOA.Y.PRK.HR., 11/4).

Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemî²⁰ tarafından yapılan araştırmada Luigi Damato'nun, İstanbul-Büyükdere'de Çivici Sokağı No: 36'da ikamet ettiği tespit edilmiştir. Babasının adının Francesco olduğu ve hayatta olmadığı öğrenilmiştir. Luigi Damato, Osmanlı tebaası olduğunu söyleyerek 1886'da Van'da çalışmak üzere mürur tezkiresi istemiştir. Bu tezkire Osmanlı vatandaşlarına bir yerden bir yere gitmesi için verilen izin kâğıdıydı. Bu izin Galata ve Beyoğlu Katolik Kilisesi'nden verildiği için ayrıca Ermeni Katolik Kilisesi'nden de, Luigi'nin kilise defterinde hangi uyrukla kayıtlı olduğu sordurulmuştur. Ermeni Katolikleri adına 20 Ocak 1888'de Patrik İstefan Pedros'un verdiği cevapta Luigi'nin kilise defterinde Osmanlı tebaası olarak kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Luigi'ye verilen ilmühaberinde kendi kilisesi dışında bir kilise tarafından verildiğini yazmıştır. Luigi ve babasının Malta Katoliklerinden olup, Büyükdere Latin Kilisesi'nde vaftiz edildiğini de eklemiştir²¹.

Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere Konsolosluğu, Van'daki Ermeni olaylarına müdahil olabilmek için Luigi Damato'yu bahane etmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'ne gelen 26 Ocak 1888 tarihli bir diğer telgrafnamede Luigi'nin ısrarla hem İngiltere hem de Osmanlı vatandaşı olduğunu söylediği belirtilmiştir. Hapiste on gündür tutuklu olan ve İngiliz vatandaşı olduğu iddia edilen Luigi'nin kefaletle serbest bırakılması rica edilmiştir. Ayrıca sağlığının da bozuk olduğu ve kefaletle serbest bırakılmazsa hapiste öleceği söylenmiştir²².

²⁰ 1835'te Umur-ı Hariciye Nezareti adıyla Dışişleri Bakanlığı kurulmuştu. Daha önceleri ise bu vazifeyi Reisülküttap yerine getirmekteydi. Tabiiyet Kalemî adlı büro da Osmanlı Devleti'ndeki yabancılarla ilgili yazışmaların yapıldığı bürodur. Bu büro 1869'da çıkarılan Tabiiyet Kanunu'nun akabinde kurulduğu görülmektedir. Bk. (Tuncer, 1998, ss. 32-33); Tabiiyet meselesi için bk. (Serbestoğlu, 2011, ss. 193-214); ayrıca bk. (Karal, 2000, ss. 123-124).

²¹ "...merkumun pederi Francesco Damato veled-i Paolo Malta Katoliklerinden olup Galata'da kain San Petro nam Latin Kilisesi'nde vaftiz edildiği ve mahzumu merkum Luigi'nin vaftizi dahi Büyükdere'deki Latin Kilisesi'nde icra olunmuş ve mahlası dahi Damadoğlu olamayub Damato ve pederinin ismi dahi Frank olmayub Francesco olduğu ve şu halde ebaencedden Malta Katoliklerinden olduğu tahkikat-ı vakadan anlaşılmış...", Detay için bk. (BOA., Y.PRK.HR., 11/4).

²² Van Konsolos Vekili Russell'in gönderdiği telgraf için bk. (FO., 195/1917, s. 404); ayrıca Türkçe sureti için bk. (BOA., Y.PRK.HR., 11/4).

Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu araştırmada şöyle bir husus daha ortaya çıkmıştır: Osmanlı Devleti tebaası olmayan bir kişi, Osmanlı Devleti tarafından tebaasına verilen bir belgeye sahip olamaz. Bu belge, Luigi'nin Osmanlı Devleti vatandaşı olduğunu gösteren Tezkire-i Osmaniye'dir. Doğal olarak bir Osmanlı vatandaşının böyle bir belgeyi alması normaldir. Ancak yabancı bir devlet vatandaşına bu türden belge verilmediği için Luigi'nin İngiltere tebaası olması, iki devlet arasında kriz çıkartacak türden bir durumdur.

Konsolos Vekili Russell, bizzat Van Valisi Halil Paşa'yla görüşmek yerine tercümanı Nişan Efendi'yi valiye göndermiştir. Tercümanın dediklerine harfiyen bağlı kalan Russell, Halil Paşa'nın yanlış tutum içerisinde olduğu kanaatini taşımaktadır. Nitekim Büyükelçiliğe gönderdiği bir diğer telgrafta, tercümanı bilgi alması için gönderdiğini ve Vali'nin çok kabaca davrandığını aktarmıştır (FO., 195/1917, s. 411). İngiltere Büyükelçiliği'ne Russell tarafından gönderilen ilk telgraflar genellikle tutuklu Osmanlı vatandaşı Ermeniler hakkında bilgiler içermektedir. Ancak ilerleyen zamanlarda, yukarıda da değinildiği gibi, durum bireyselleştirilmiştir. Şöyle ki, Van valisinin bu durumun Osmanlı Devleti'nin dâhili bir meselesi olduğunu ve İngiltere'yi ilgilendirecek bir şey olmadığını söylemesi üzerine Russell'in bakış açısı değişmiştir. Bu değişimin ana sebebi ise tercümanın Ermeni olması ve Luigi Damato üzerinden İngiltere'yi buna müdahil etmek istemeleridir. Dolayısıyla Russell, Luigi Damato'yu bir şekilde İngiltere vatandaşı olarak göstererek Halil Paşa'nın olumsuz cevabına karşı hamle yaptığı gözükmemektedir. Ayrıca Luigi'nin hakkında bir iddia söz konusu iken tutuklu kaldığı müddet zarfında Russell gönderdiği bir diğer telgrafta, Luigi'nin tamamıyla masum olduğundan bahsetmektedir. Soruşturması süren ve yukarıda belirtildiği üzere birtakım raporlarla eski vali Hamid Paşa'nın ölümünde parmağı olan Luigi hakkında böyle bir kanıya varması ise şaşırtıcıdır. Luigi masumsa zaten serbest bırakılacağını bilmesi gerekirdi (FO., 195/1917, s. 412).

Bir diğer mesele ise Luigi Damato'nun İngiltere vatandaşı olduğu iddiasıdır. Nitekim bir başka yazısında Russell, Luigi'nin Malta kökenli olduğuna, İstanbul'da doğduğuna, Latin Kilisesi'nde vaftiz edildiğine ve aynı zamanda babasının da İngiliz olduğuna inandığını belirtmiştir. Yani elde kesin bir delil olmadan ve soruşturmada böyle bir kanıya sahip olduğunu belirtmiştir²³. Oysa ki Osmanlı idaresi durumu öğrenir öğrenmez derhal soruşturmuştur. Hem nüfus idaresine hem tabiiyet kalemine ve hem de Ermeni Katolik Kilisesi Patrikliği'ne durumu iletmiştir. Bu kurumlardan gelen bilgilere göre hareket etmiştir. Russell'in iddiaları bununla da kalmamıştır. Halil Paşa'nın tıbbi araştırma heyeti içerisinde bulunan Arestidi Efendi'nin de valinin bir adamı olduğunu ve

²³ “Luigi's parents I believes are of Malta origin, but Luigi was born in Constantinople and baptised in a Catholic Church as a son of British parcents”, (FO., 195/1917, s. 416).

Luigi'ye haksız yere suç isnat ettiğini belirtmiştir. Belirtilenlere göre Arestidi Efendi, Van Vilayeti Doktoru olarak atanır atanmaz Luigi'nin başında bulunduğu eczaneye gelip araştırma yapmıştır. Bu araştırmadan sonra Luigi hemen tutuklanmıştır (FO., 195/1917, s. 417). Fakat Osmanlı arşivindeki belgeler, daha önce de değinildiği gibi aksini göstermektedir (BOA.Y.PRK.UM., 11/19). Arestidi Efendi bu soruşturmayı tek başına yürütmemiştir. Arestidi Efendi'den başka, rapor diğer üç hekimle birlikte yazılmış ve bu rapor neticesinde Luigi tutuklanmıştır.

İlerleyen günlerde durum Ermeni haklarının savunulmasından çıkmıştır. Artık Luigi Damato olayı bir Osmanlı-İngiliz diplomasi krizi hâline gelmiştir. Dolayısıyla ilk başlarda elde olmayan birtakım evraklar daha sonra ortaya konularak, Luigi Vaka'sını İngiliz Konsolosluğu'nun isteği yönünde sonuçlandırma yoluna gidilmiştir. Luigi'nin İngiltere vatandaşı olduğunu gösteren ve Van'a gitmesi için verilen iki adet pasaport da buna dâhildir (BOA.İ.DH., 1077/84539; FO., 195/1917, s. 418B). Artık Luigi Damato'nun bir İngiliz vatandaşı olduğunu kanıtlamak için her türlü yola başvurulduğu ve her türlü argümanın kullanıldığı görülmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu kişi Osmanlı Devleti'nde yabancı bir devlet vatandaşı olarak yaşıyor olsaydı elinde mürur tezkeresi ve Osmanlı vatandaşı olduğunu gösteren belgeye sahip olamazdı. Dolayısıyla bir kişinin hem yabancı devlet vatandaşı olup hem de Osmanlı Devleti tebaasından olduğunu gösteren belgeye sahip olması şaşırtıcıdır. Özellikle de olayın ilk meydana geldiği günlerde böyle bir aidiyet ortada yokken Van İngiltere Konsolosluğu tercümanı Nişan Efendi'nin araya girmesiyle olay farklı bir boyut kazanmıştır.

Konsolosluğun üzerinde durduğu bir diğer husus ise Luigi Damato'nun hastalığıdır. Hapiste hasta bir vaziyette duramayacağı ve eğer orada tutulmaya devam ederse öleceği belirtilmiştir (FO., 195/1917). Bu durum da İngiliz elçiliğine bildirilmiş ve durum Van'dan sordurulmuştur. 5 Şubat 1888'de Van Valisi imzasıyla gönderilen yazıda, Van Belediyesi Doktoru tarafından Luigi Damato'nun muayene edildiği ve herhangi bir hastalığı olmadığı yönünde rapor verilmiştir. Dolayısıyla kendisinin hastalığı bahane edilerek tahliye edilemeyeceği ve cinayete karışmakla suçlandığı için yargılanması gerektiği vurgulanmıştır (BOA.İ.DH., 1067/83667).

Zaman içerisinde Luigi Damato'nun İngiliz vatandaşı olduğu anlaşılmıştır. Yapılan sıkı bir araştırmayla bu durum Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş ve Luigi'nin yargılamasına geçilmiştir. Dâhiliye Nezareti Nüfus İdaresi tarafından yapılan araştırmada bu ortaya çıkarılmıştır. 25 Şubat 1888'de durum Hariciye Nezareti'ne iletilmiş ve annesinin adıyla birlikte yabancı defterine İngiltere vatandaşı olarak kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Ancak hangi şartlarda Osmanlı vatandaşı olduğunu gösteren belgeyi nasıl aldığı da vurgulanmıştır. Çünkü yazıda belirtildiğine göre başka devlet vatandaşı olan bir kişinin Tezkire-

i Osmaniye alamayacağıdır. Ayrıca kendisine verilen mürur tezkeresinin de Beyoğlu ve Galata Ermeni Katolik Kilisesi tarafından verildiği tespit edilmiştir. Bu elde edilen bilgiye göre hareket edilmesi gerektiği Van valiliğine bildirilmiştir (BOA.Y.PRK.HR., 11/4).

Ortada cevaplanması gereken sorular bulunmaktadır. Durum zaten Van Valisi Halil Paşa tarafından da şüpheli bulunmuştur. Bunlara madde madde bakılacak olursa:

- Luigi Damato'nun ilk sorgulamasında kendisinin Osmanlı vatandaşı olduğunu ifade etmesi,
- Daha sonra yapılan ikinci sorgusunda bu sefer hem Osmanlı hem de İngiliz vatandaşı olduğunu söylemesi,
- Üçüncü ifadesinde ise sadece İngiliz vatandaşı olduğunu söylemesi,
- Osmanlı vatandaşı olduğunu gösterir belgeye sahip olması ki, bu belge yabancılara verilmemektedir²⁴,
- İstanbul'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye'den diploma almış olması,
- Osmanlı vilayetleri arasında rahatça seyahat edebilmesi için düzenlenen belgeye sahip olması,
- 1887 yılında Van Vilayeti'ne eczacı olarak tayin edilmiş olması,
- Van'a gidişinden bir yıl sonrasına ait İngiltere Van Konsolosluğundan pasaport almış olması ve tutuklandıktan sonra İngiliz vatandaşı olduğunu ispat etmek için bunları sonradan ibraz etmesi,
- Van'ın eski valisi Hamid Paşa'nın ölüm raporunda fazla miktarda ilaç almış olması ve bu fazla miktardaki ilacın da Luigi'nin sorumluluğundaki eczaneden eksilmiş olması,
- Van'da, Hamid Paşa'ya muhalif ve ihtilalcı örgütlerle iş birliği yapan bazı Ermenilerle ilişkisi olması, gibi sıralanabilir (BOA.İ.DH., 1067/83667).

Bütün bu maddeler gereği Osmanlı yöneticileri, olaya bir iç sorun olarak yaklaşmışlar ve herhangi bir Osmanlı vatandaşı nasıl bir muameleye tabii oluyorsa Luigi Damato'nun da aynı şekilde tabii olması gerektiği üzerinde

²⁴ Osmanlı Devleti'nde yabancılar genellikle kendilerine verilen imtiyazlar sayesinde, belli sürede ve belli kurallar çerçevesinde Osmanlı topraklarında bulunabiliyorlardı. Tanzimat öncesi Berat ve Ahidname gibi belgelerle bu kurallar belirlenmiştir. Tanzimat sonrasında ise Kanunname yapılarak Osmanlı tabiiyetinde bulunmayan kişiler yabancı sayılmıştır. Detay için bk. (İnalcık, 1986, ss. 1179-1189; Lewis, 2004, s. 29); ayrıca bazı örnekler için bk. (Uzunçarşılı, 1949, ss. 573-650); yabancıların Osmanlı topraklarına giriş ve çıkışları ile ilgili bk. (Konan, 2006, ss. 28-41).

durmuşlardır. Hatta Hariciye Nezareti tarafından Luigi'nin serbest bırakılması yönünde yazı gönderilmiş ise de Yıldız Sarayı Başkâtipliği'nden gönderilen yazıyla bu reddedilmiştir. Başkatiplikten gelen yazıda, yukarıda belirtilen hususlara değinilmiş ve İngiliz vatandaşı bile olsa Osmanlı Devleti'nde herhangi bir olaydan dolayı tutuklanan bir kişinin yargılanması gerektiği belirtilmiştir (BOA.İ.DH., 1067/83667). Ayrıca İngiliz vatandaşı olan bir kişinin nasıl Osmanlı vatandaşı olarak birtakım haklardan yararlandığı da ayrıca tetkik edilmiştir. İngiltere vatandaşı olarak kabul edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti okulunda okuyup memur olarak çalışmasının yasalara aykırı bir davranış olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti bu andan itibaren olaya daha farklı bir açıdan bakmıştır (BOA.Y.PRK.HR., 11/4).

Burada ele alınması gereken diğer mesele ise yargılama esnasında konsolos vekili ve tercümanın tutumudur. Elçilikten Hariciye Nezareti'ne gelen 23 Mart 1888 tarihli yazıda, Luigi'nin isterse kendisini savunması için avukat tutabileceği gibi, tercüman Nişan Efendi'nin de bu işi görebileceğini söylenmiştir. Ayrıca Nişan Efendi'nin davayı kayıt altına alabileceği ve bazı konularda Luigi'ye bilgi verebileceği de belirtilmiştir. Ancak yapılan yargılamada savcının, Nişan Efendi'yi dava esnasında kayıt tutamayacağını ve sorular soramayacağı konusunda uyarması üzerine yine kriz çıkmıştır. Tercüman duruşmayı terk ederek mahkemeyi protesto etmiştir (BOA.HR.TO., 263/59). Bu durum hem mahkemenin uzamasına hem de iki devlet nezdinde yazışmalar yapılmasına yol açmıştır.

Konsolosluktan İngiliz Elçiliğine gönderilen telgrafta, elçilikten yeni bir talimat gelene kadar Luigi Damato'nun yargılanmasına muhalefet edileceğini açıkça belirtilmiştir. Ayrıca Luigi hakkında kimin şikâyetçi olduğunun, tutuklanmasına kimin emir verdiğinin ve aleyhinde kimin şahit olduğunun tarafına bildirilmediğini yazmıştır. Ayrıca hâkimin, tercüman tarafından sorulan soruları ve verilen cevapları kayda geçirmekten kaçındığını da yazmıştır (BOA.HR.TO., 263/77)²⁵. Görüldüğü üzere tercüman, dava sürecinde de etkin bir rol oynamaktadır.

Nitekim ilerleyen vakitlerde Luigi Damato'nun yargılamasına geçilmiştir. Tam bu sırada yani 10 Nisan 1888'de Van Konsolos tercümanı Nişan Efendi'nin saldırıya uğradığı haberi gelmiştir. Valiliğe gelen telgrafta Nişan Efendi, güya, gece yarısı kaçırılmış ve yaklaşık iki gün aç-susuz tutulduktan ve soyulduktan sonra serbest bırakılmıştır (BOA.Y.PRK.UM., 11/107). Yapılan araştırmada ne valilik tarafından ne de Osmanlı idari kuvvetlerinden böyle bir girişim olmadığı tespit edilmiştir (BOA.Y.PRK.UM., 11/100). Ancak böylesi bir kriz esnasında,

²⁵ Elçiliğe durum yukarıdaki gibi rapor edilmesine rağmen İngiliz arşivlerinde bulunan ve savcıya sorulan sorular ve cevapları içeren kısımlar dikkat çekicidir. Bk. (FO., 195/1917, ss. 565-566).

Nişan Efendi'nin saldırıya uğraması şaşırtıcıdır. Ayrıca şüpheyle yaklaşılması gerekir. Nişan Efendi'nin, İngiliz Konsolosluğu'nu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmek niyetinde olduğu yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır (BOA.Y.PRK.UM., 11/107).

Evvela Nişan Efendi'ye yapılan saldırı ve soygun girişimi hangi devletin elini güçlendireceği sorusuna cevap aramak gerekir. Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakacağı aşikârdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve ona tabii olanlar tarafından olmayacağı kesindir. İkinci olarak Luigi Damato ve diğer tutuklu Ermenilerin yargılaması devam ederken Nişan Efendi'nin saldırıya uğraması yargılamanın gidişatını etkileyip etkilemediği sorusuna cevap bulmak gerekir. Böyle bir yargılamada taraf olan ve Luigi Damato'nun tercümanlığını da yapan bir kişinin saldırıya uğramış olması elbette yargılamada bir kanaat oluşturması açısından dikkate değerdir. Üçüncü olarak bu saldırı girişiminin İngiltere açısından bir önemi var mıdır, diye bakmak gerekir. Bunda da İngiltere Van Konsolosluk tercümanına böyle bir saldırının olması, şüphesiz politik ve diplomatik açıdan müdahili olduğu bir durumda daha da elini güçlendirecektir. Çünkü Konsolos Vekili Russell'in 14 Nisan 1888'de gönderdiği raporda Nişan Efendi'nin sırf mahkemeye katılımı engellemek için saldırıya uğratıldığı belirtilmiştir (FO., 195/1917, ss. 445-447). Hatta bizzat Vali ve Polis Şefi tarafından bu olayın tertip edildiği söylenmiştir. Ayrıca bu işin sade bir soygundan ibaret olmadığı, şayet soygun olsaydı hemen soyularak bırakılması gerektiği de belirtilmiştir. Russell'in iddialarına göre Nişan Efendi, 30 saate yakın tutulmuştur. Soyguncuların neden beraberlerinde Nişan Efendi'yi götürdükleri ve İngiliz Konsolosluğunda neden çalıştığını sordukları da iddialar arasında sıralanmıştır. Bu işin bir tertip olduğu, üzerinde durulması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır (FO., 195/1917, s. 449; BOA.Y.PRK.UM., 11/107). Ancak Osmanlı Devleti yetkililerinin yaptığı araştırmada Nişan Efendi'nin gece yarısı dört kişi tarafından kaçırıldığı ve köy köy gezdirilerek iki gün alıkonulduğu iddialarının aslı olmadığı tespit edilmiştir (BOA.DH.MKT., 1502/22; 1506/57). Hatta Van'daki bazı Ermeni ileri gelenlerinin de bu olayın asılsız olduğunu belirten bir telgrafı Vali Halil Paşa'ya çektikleri bilinmektedir (BOA.Y.PRK.UM., 11/100). Görülen o ki Luigi Damato olayı yetmezmiş gibi dikkatlerin Van'a çekilmesi için her türlü tertibat düşünülmüştür. Özellikle de İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştırmak için her türlü çaba gösterilmiştir.

Mahkemede, Konsolos Vekili Russell'in, Luigi'nin serbest bırakılmasını istemesine rağmen tutukluk hâlinin devam ettiği, 23 Nisan 1888 tarihli İngiltere Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır²⁶. Doğal olarak Russell daha önce olduğu gibi mahkemede de işlerini tercümanı aracılığıyla

²⁶ "...I requested through dragoman the release of prisoner on bail but on both occasions my request was refused. Russell", (FO., 195/1917, ss. 452, 453).

görmektedir. Gönderdiği bu telgrafında, aracı olarak tercümanı gönderdiği ve arzularını onun vasıtasıyla ilettiğini belirtmektedir.

5 Mayıs 1888'de İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'ne çekilen telgrafta ise Luigi Damato'ya tahliye kararı verildiği bildirilmiştir (FO., 195/1917, s. 456)²⁷. Ancak Van Valisi'nin hemen bu işe yanaşmadığı, Russell tarafından elçiliğe gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır. Halil Paşa, konsolosluğa Nişan Efendi'nin olayları çarpıttığını ve kendisine gönderdiği mektupları yanlış bir şekilde aktardığını yazmıştır. Russell, bu durumu da kişiselleştirerek, tercümanın kişilik haklarına karşı bir saldırı olarak nitelendirmiştir. 14 Mayıs 1888 tarihli diğer bir raporda, Luigi'nin ancak 9 Mayıs 1888'de cezaevinden çıktığı bildirmiştir. Ayrıca kendisine karşı Van'da bir baskı olmazsa burada kalmaya devam edeceği de elçiliğe yazılmıştır (FO., 195/1917, ss. 473-475).

Bundan sonra ortaya valinin hangi yetkiler ve delillerle Luigi Damato'yu tutuklattığı ve 3,5 ay hapiste tuttuğu meselesi ortaya çıkmıştır. Yani Russell, Luigi'nin serbest bırakılmasından sonra bu sefer de Vali Halil Paşa hakkında Osmanlı Devleti idaresine baskı yapılması hususunda elçiliğe yazmaya başlamıştır (FO., 195/1917, s. 478). Luigi Damato dışında meydana gelen olayları da merkeze iletmeye ve valiyi karalamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim vatandaşların meydana getirdikleri olayları, Vali Halil Paşa'dan kaynaklanıyormuş gibi yazmıştır²⁸.

Ancak görülen o ki Osmanlı Devleti, İngiltere'yle olan ilişkilerinde bir kriz yaşamak istememektedir. Böylesi diplomatik krizin en bariz örneği, 1836'da Churchill vakasında görülmüştür. Bu olayın sonunda ise Osmanlı Devleti, yabancı bir kişiye özel gazete çıkarma izni verilmesine ve Hariciye Nazırı Akif Paşa'nın da görevden alınmasına kadar varan gelişmeleri yaşamıştı²⁹. Şimdi ise aynı duruma düşmemek adına, Luigi Damato olayında daha dikkatli davranmış ve yine kriz yaşanmaması için Luigi'nin İngiliz olduğunu kabul etmiştir (BOA.Y.A.HUS., 213/24). Fakat İngiltere Elçisi William White ve Konsolos Vekili Russell'in, Luigi'nin tahliye edilmesi yönündeki baskıları karşısında da geri adım atılmamıştır. Mahkemesi yapılmış ve daha sonra tahliye edilmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda Konsolos Vekili Russell ve tercüman Nişan

²⁷ "...İstintakınız şimdilik hitam buldu. Yeniden sizi celbe lüzum görececek olursak tercüman ile birlikte gönderilmeniz için resmen konsolosluğa müracaat edeceğiz..." Tahliyesi hakkında ayrıca bk. (BOA., HR.TO., 263/82).

²⁸ Hristiyan bir doktor ve ona karşı meydana gelen olay hakkında Russell'in yazısı hakkında bk. (FO., 195/1917, ss. 481-483).

²⁹ Geniş bilgi için bk. (İpek, 1995, ss. 661-713); ayrıca bk. (Karaca, 2004, ss. 18-20).

Efendi'nin bölgedeki ihtilalcı Ermeni örgütlerle ve şahıslarla yaptığı iş birliği ortaya çıkınca görevden alınmışlardır³⁰.

Russell'in yerine George Pollard Devey atanmıştır³¹. Bu da Luigi Damato vakasında Osmanlı Devleti'nin ne derece haklı olduğunu ortaya koymaktadır. İngiltere kendi devletinin itibarını korumak amacıyla Osmanlı Devleti'ndeki bazı görevlilerin şahsi emelleri için çalıştıklarını görünce duruma derhal müdahale etmiştir. Osmanlı Devleti ve Van Valisi Halil Paşa'nın haklılık derecesi de ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yabancı ülkelerle ilişki başlayınca tercümanlık da ortaya çıkmıştır. 1821 yılında Tercüme Odası kuruluncaya kadar geçen süreçte tercümanlık belli esasları barındırmamıştır. Bir elçi kendi tercümanı ile birlikte hareket edebileceği gibi Osmanlı topraklarına girdikten sonra yabancı dil bilen herhangi bir kişiyle de çalışabilmekteydi. Ancak zamanla Batı'nın güçlenmesi ve oradaki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin de bu gelişmeleri takip etmesini zorunlu hâle getirmiştir. Zamanla yabancı dillere vâkıf insanlara ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle artan siyasi ve ekonomik ilişkileri neticesinde tercümanlar da Osmanlı sosyal ve siyasal hayatında yer almıştır. Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasındaki ilişkilerde birinci derecede rol oynamaya başlamışlardır. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Şark meselesi bağlamında Osmanlı'ya yaklaşan Batılı devletlerin politikaları nedeniyle tercümanlık daha da önem kazanmıştır. Osmanlı Devleti'ne kendi politik çıkarları için yaklaşan bu devletler, Ermenileri ve Ermeni tercümanları da bu politikalarına alet etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise her ne kadar kendisinden ayrılmak isteyen, İngiltere ve Rusya gibi devletler başta olmak üzere, yabancı devletlerin politikalarına alet olan Ermeni vatandaşlar olmasına rağmen kendi egemenliği altında yaşayan ve ihtilalcı fikirler beslemeyen, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdüren Ermenilere karşı bakış açısını değiştirmemiştir. 1887 yılında Van'da bazı Ermenilerin tutuklanması ve Luigi Damato krizi çıkmasına rağmen Ermenilerden memur istihdam etmeye devam etmiştir³².

³⁰ Konsolos Vekili Russell ve Tercüman Nişan Efendi'nin kendi arzuları istikametinde, bulundukları makamı ve mevkileri kullanarak hareket ettikleri İngiltere Büyükelçiliğine sunulmuştur. Bu durumu ileten belgeler hakkında bk. (BOA., DH.MKT., 1510/49; 1517/108; 1526/62).

³¹ Bk. (FO., 195/1917, ss. 584, 585); Ayrıca bk. (Collaborative, 2011, s. 29).

³² Dahiliye Nezareti'nde bulunan 20 Mart 1888 tarihli belgede, "Van Vilayeti'nde bazı gizli tahkikat ve evrak tecrübesi için ihtiyaç duyulan birkaç Ermeni memur istihdamına izin verildiği" belirtilmektedir. Bu yönde birçok bilgi ve belge bulunmaktadır. Bk. (BOA., DH.MKT., 1495/57); ayrıca (İ.DH., 1072/84060).

1887'de aynı zamanda ayrılıkçı emeller besleyen bazı Ermeniler, dış güçlerin de desteğiyle Hınçak Komitesi'ni kurmuşlardı. Luigi Damato ve onunla beraber bazı Ermenilerin tutuklanmış olması, ne kadar hızlı bir sürede örgütlendiklerini göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de daha olayların başında nasıl önlemler aldığını da gözler önüne koymaktadır.

Bu çalışmadaki vaka takdimi, Osmanlı toplumunda tercümanların üstlendiği rolün ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bu çalışmayla tercümanların, iki devlet arasında iyi ilişkilere neden olduğu gibi iki devletin ilişkilerinin bozulmasına da sebep olduğu, ortaya konulmaya çalışılmıştır. Zaten Osmanlı Devleti'nde 1895 yılı geldiğinde Ermeni olayları patlak verecektir. II. Abdülhamit'in aldığı tedbirler sayesinde ise bir süre durulacak olan Ermeni meselesi, I. Dünya Savaşı sırasında yeniden ortaya çıkacaktır. O nedenle "Luigi Damato Vakası" gibi örnekler hem diplomatik sorunların hem de ileride Osmanlı toplumunda yaşanacak birtakım değişikliklerin öncüsü olmuşlardır. Bu türden vakalarda tercümanlar her ne kadar arka planda olsa da perde kaldırıldığında asıl işi yürüttükleri görülecektir. Dolayısıyla tercümanların, Osmanlı toplumunda özellikle son dönemdeki rolleri yadsınamayacak derecede önem taşımaktadır. Luigi Damato olayında da görüldüğü üzere, yerel düzeyde olan bir hadisenin, uluslararası boyut kazanmasında, en önemli rolü tercüman Nişan Efendi oynamıştır. Yine Luigi'nin İngiliz olduğunun Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesinde de aktif rol oynamıştır. Ayrıca Luigi Damato'nun yargılanması esnasında tercümanlık yaptığı gibi avukatlığını da üstlenmiştir. Buradan da tercümanların Osmanlı toplumunda, kendi asıl mesleklerinin yanında, hukuki birtakım işlere de el attıkları görülmektedir³³.

Bu olayın süreci her ne kadar hukuki olarak ele alınmış ise de amacın politik olduğu aşikârdır. Bu çalışmada ortaya konulan gerçeklerden yola çıkılarak Nişan Efendi'nin önemli bir rol oynadığı söylenilebilir. 1890 ve sonrasında yaşanılacak olan Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde, ele alınan bu olay ve yaşananlar ilk olma özelliği taşımaktadır.

³³ 21 Mayıs 1888 tarihli Van Konsolosluğundan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğine gönderilen yazıda bu durumu destekler ifadeler kullanmıştır; "Taraf-ı Sefiranelerinden talimat-ı cedide vüruduna değin Luigi Damato muhakemesinin devamına muhalefet eyledim. Çünkü merkumun müştekisinin kim olduğu ve tevkifine kimin tarafından emir verildiği ve tevkifi için aleyhine kimin şahadet ettiği tarafıma bildirilmemiştir. Vali Paşa bu suallere sevap verecektir. Müstantik dahi konsoloshane tercümanı tarafından irad olunan suallerle verilen cevapların tahriren zabtından imtina ediyor" bk. (BOA., HR.TO., 263/77).

Kaynakça**Arşiv Kaynakları:**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.). 1388/44; 1470/87; 1473/3; 1495/57; 1502/22; 1506/57; 1510/49; 1517/108; 1526/62.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.). 263/82; 263/59; 263/77.

İradeler Dahiliye (İ.DH.). 1019/80433; 1067/83667; 1072/84060; 1083/84954.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.). 8/21.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Evrakı (Y.PRK.HR.). 11/4.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.). 11/19; 11/100.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.). 213/24.

The National Archives.

Foreign Office (FO.). 195/1917.

Diğer Araştırma Eserleri:

Adamof, E. E. (2001). *Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Altıntaş, A. (2005). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü. *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII(1), 21-76.

Altıntaş, Z. (2005). 1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü. *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII(1), 150-183.

Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. A. Kuyaş (Düz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bosworth, C. E. (2000). Tardjuman. *The Encyclopaedia of Islam* in (Vol. X, pp. 236-238).

Collaborative. (2011). *Consuls of THE DARDANELLES and GALLIPOLI*. No: 3.

Çelik, H. (2010). Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Bahar-Güz/2008)*, VII(16-17), 143-163.

Demirel, M. (1990). *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I. Ankara: TTK Basımevi.

Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire the Sublime Porte 1789-1922*. New Jersey: Princeton University Press.

Findley, C. V. (1989). *Ottoman Civil Officialdom*. New Jersey: Princeton University Press.

Goffman, D. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1622-1660* (A. Başcı-Sander, Çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.

- Groot, A. H. de. (2000). Dragomans' Careers: The Change of Status in some Families connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829. *Friends and Rivals in the East Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, 223-246.
- Halaçoğlu, A. (2007). *Bir Ermeninin İtirafı (1895 Maraş ve Zeytin Olayları)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hasanaliev, N. (2001). *Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları*. E. Uzun (Haz.). Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- Hüseyin Nazım Paşa. (1998). *Ermeni Olayları Tarihi, Cilt I-II*. N. Aktaş, M. Oğuz ve M. Küçük (Haz.). Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları.
- İnalçık, H. (1986). İmtiyazat. *The Encyclopaedia of Islam* in (Vol. III, pp. 1179-1189).
- İnalçık, H. (2005). Kültür Etkileşimi, Küreselleşme. *Doğu Batı-Makaleler I*, 291-320.
- İpek, N. (1996). Churchill Vak'ası (1836). *Belleten*, LIX(226), 661-713.
- Karaca, T. N. (2004). *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret)*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi, Cilt V*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi, Cilt VI*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kenan, S. (2010). III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar. *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, (S. Kenan, Ed.) içinde (ss. 129-163). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kodaman, B. (1985). Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897). *Belleten*, XLIX(195), 569-578.
- Konan, B. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Köse, M. Z. (2011). Osmanlı Galata'sında Tercüman Olmak: Bir Venedik Tercümanının Terekesi ve Borçları (1627). *Turkish Studies*, 6(3), 1065-1074.
- Lewis, B. (2004). *From Babel to Dragomans Interpreting the Middle East*. New York: Oxford University Press.
- Orhonlu, C. (1979). Tercüman. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 12/I, ss. 175-181).
- Polatçı, T. (2009). *Osmanlı Devleti'nde Sefaret Tercümanları*. Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire 1700-1922*. New York: Cambridge University Press.
- Rothman, E. N. (2009). Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean. *Comparative Studies in Society and History*, 51(4), 771-800.
- Sarıay, Y. (2006). Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi. *Belleten*, LXX(257), 1-20.
- Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu. *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 29, 193-214.
- Smith, C. L. (1957). *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*. London: Oxford University Press.

- Şahin, G. (2008). Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar. *Ermeni Araştırmaları*, 30, 65-89.
- Şakiroğlu, M. (1999). Balyos. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 43-47). *The London Gazette*. (8 March 1887).
- Tosun, R. (2004). Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 143-163.
- Tuncer, H.-H. (1998). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler* (2. bsk.). Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1949). On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar. *Belleten*, XIII(51), 573-650.
- Weiker, W. F. (1968). The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform. *Administrative Science Quarterly*, 13(3), 451-470.